

बाच्चाराम दत्ता पाटील व एक

1956

-वि.-

20 सप्टेंबर

विश्वनाथ पुंडळीक पाटील आणि इतर.

[जगन्नाथास, वेंकटरामा अय्यर, बी. पी. सिन्हा आणि एस. के. दास न्यायमूर्ती]

वतन जमीन-सरकारद्वारे उपभोग-सेवांसह वितरण आणि संपूर्ण मूल्यांकन शुल्क आकारणे-त्यानंतर जप्ति सनदी इनाम जमीन म्हणून वर्णन केलेल्या जमिनी-वतन जमिनीचे स्वरूप कायम राहिल की नाही.

काही जमिनी ज्या मूळतः वतनच्या जमिनी होत्या, त्या सरकारने दिल्या जाणाऱ्या सेवांचे वाटप केल्यानंतर पुन्हा सुरू केल्या आणि त्यावर संपूर्ण मूल्यांकन आकारले गेले.त्यानंतर या जमिनीचे वर्णन 'जपती सनदी इनाम' भूमी असे करण्यात आले.

असे मानले गेले की वतन जमिनी म्हणून जमिनी त्यांचे स्वरूप गमावले होते आणि मालकाची रैयतवारी जमीन बनली होती.

मरिजयाबी मुक्तुम साहेब वि. गुडुसाहेब, (54 बॉम. एल. आर. 405), मंजूर.

जपती सनदी इनाम भूमी म्हणून या भूमीचे वर्णन केले जाते, याचा अर्थ असा की एकेकाळी जमीन ही सनदच्या आधारावर इनाम अनुदानाचा विषय होती आणि सरकारने ती पुन्हा सुरू केली आहे किंवा जप्त केली आहेत आणि रैयतवारी मालकी म्हणून धारकाच्या हातात सोडली आहेत.

प्रदान केल्या जाणाऱ्या सेवांचे हस्तांतरण सरकार करू शकते आणि त्यानंतर ती वतन जमिनीचा मालक आणि हस्तांतरणावेळी सरकार यांच्यात झालेल्या कराराच्या अटींवर अवलंबून असेल, की त्या जमिनी वतन जमिनी म्हणून त्यांचे स्वरूप टिकवून ठेवणार की नाही.

दिवाणी अपीलिय अधिकारिता : दिवाणी अपील क्र. २४९/१९५३.

दावा क्र. ३६०/१९४५ मध्ये दिवाणी न्यायाधीश, सत्र न्यायालय, बेळगाव यांच्या दिनांक २८ सप्टेंबर, १९४६ रोजीच्या हुकूमनाम्यापासून उद्भवलेल्या अपील क्र. २३/१९४७ मध्ये उच्च न्यायालयाच्या मूळ हुकूमनाम्यातील दिनांक १ सप्टेंबर, १९४९ रोजीच्या न्यायनिर्णय आणि हुकूमनाम्यावरील अपीलामध्ये.

अपीलकर्त्यासाठी के. आर. बेंगेरी, जे. बी. दादाचंजी आणि श्री नारायण अँडले ए. सी. दवे.

उत्तरवादी क्रमांक १ साठी एच. बी. दातार आणि नौनीत लाल.

दिनांक २० सप्टेंबर, १९५६. न्यायालयाचा न्यायनिर्णय सिन्हा, न्या. यांनी दिला.

प्रस्तूत अपील हे बॉबे हाय कोर्टच्या अनुमतीने दाखल असून वादाचा विषय फिर्यादी मध्ये संलग्न असलेल्या मालमत्तेच्या यादीतील अनुक्रमे ३, ४ आणि ६ प्रकरणाचा संदर्भात विभागीय खंडपीठाने चौकशी न्यायालयाच्या न्यायनिर्णय उलटवल्यामुळे दाखल केलेले आहे. फिर्यादी मधील उर्वरित मालमत्त्याच्या संदर्भात खालील न्यायालयाने चौकशी न्यायालयाच्या निर्णयाला दुजोरा दिल्यामुळे न्यायनिर्णयाचा तो भाग या प्रकरणात वादग्रस्त नाही. मिळकतीचे वरील तिन घटक आणि वादातील इतर घटक बाबतचा हुकूम मूळ वादी क्रमांक २ आणि ३ यांच्या बाजूने वतन मिळकत म्हणून झालेला आहे. मात्र प्रतिवादी क्रमांक ३ ने केलेल्या अपील मूळे चौकशी न्यायालयाच्या तिन घटकाबाबतचा न्यायनिर्णय उच्च न्यायालयाने फिरविला आणि बाकी घटकाबाबतचा चौकशी न्यायालयाचा निर्णयाला पूर्ण दिला.

प्रस्ताव ठेवणारा एक श्रीमंत होता. जो त्याची पत्नी राधाबाई हिला मागे ठेवून २३ नोव्हेंबर १९४१ रोजी वारला. राधाबाई ९ मे १९४५ वारल्या आणि त्यांच्या मृत्यू नंतर पलटून कब्जा मिळविणा-या म्हणजेच वादी क्रं. २ आणि ३, जे की या न्यायालयामध्ये अपीलकर्ते आहेत आणि प्रतिवादी जे स्वताः ला राधाबाईचे दत्तक म्हणून समजतात यांच्यात वाद निर्माण झाला. वादी क्रं १ सध्या विचाराधीन

नाही कारण खालील न्यायालयांचे निर्णय समवर्ती म्हणजेच त्याला प्रस्ताव ठेवना-
याने मिळकीती मध्ये कुठलाही हक्क ठेवला नाही. कारण त्याच्या बाजूने दत्तक
विधान होते, येवढेच नाही तर त्याला दत्तक घेण्यापूर्वी मिळकत ही पलटून कब्जा
मिळविणा-या वादी क्रं 2 आणि 3 जे श्रीमंतचे सगोत्री होते. बॉबे अॅट V, 1886
चा तरतूद नूसार वतन जमीनीची श्रीमंत यांची जमीन वरील वादी क्रं. 2 व 3 यांचा
लाभात विहीत झाली. जर प्रतिवादी क्रं. 2 किंवा 3 ने तथा कथीत राधाबाईचे
दत्तक विधान शाबित केले असते तर ते प्रस्ताव ठेवणा-याचा मुलगा या नात्याने
मिळकीतेचे हक्कदार, सगोत्री संबंधातले वादी क्रं 2 आणि 3 यांना डावलून, झाले
असते. परंतू खालील दोन्ही न्यायालयाने समवर्ती निर्णय देउन असे धरले की,
प्रतिवादी क्रं 2 आणि 3 पैकी एकानेही याचना केलेले दत्तक विधान शाबीत केलेले
नाही. चौकशी न्यायालयाने दावा, वाद मिळकीती मधील तिन बाबी सकट
मिळकीती मधील इतर बाबी सकट मंजूर केला. म्हणून तिन बाबी येवढेच हा
न्यायालया समोर मिळकती मधील वादातीत बाब आहे, कारण असे धरण्यात आले
की, या वतन मिळकती असून दाव्या मधील इतर मिळकती सारख्या वादी क्रं. 2
आणि 3 यांना वारसा हक्काने त्याचा पलटून कब्जा मिळाला आहे. उच्च न्यायालयाने
अपील मध्ये असे धरले की, मिळकती मधील वादातीत तिन घटक जरी मुळात
वतन मिळकती होत्या तरी त्यांचा स्थायी भाव सरकारच्या त्या मिळकती वरील
प्रशासना मुळे आणि पूर्ण मुल्यांकन आकारल्यामुळे, नष्ट झाला. त्या जमीनींना

कनिष्ठ न्यायालयाने त्यांच्या अभिलेखावर ‘ जप्ती सनदी ईनाम जमीनी ‘ असे संबोधले आहे आणि त्या नावानेच वादातीत जमीनींना या न्यायनिवाड्या मध्ये संबोधले आहे.

त्यामुळे असे दिसून येते की, तो विवाद जप्ती सनदी ईनाम जमीनीचा स्थायी भाव चौकशी न्यायालयाने धरल्या प्रमाणे वतन जमीनी म्हणून कायम आहे की, त्या जमीनींचा स्थायी भाव उच्च न्यायालयाने निकाल दिल्या प्रमाणे नष्ट झाला, या प्रश्ना पुरता मर्यादीत झाला आहे. अगोदरची बाबी बदल काही वाद नाही कारण वादी - अपीलकर्ते यांना बाकी जमीनी वतन जमीनी असल्यामुळे त्या जमीनीत त्यांचा हक्क आहे असे धरण्यात आले आहे. हे देखील तेवढेच वादग्रस्त नाही की, जर जप्ती सनदी ईनाम जमीनी या जर वतन जमीनी नाही तर प्रस्तूत अपील ही खारीज होईल. या प्रश्नावर खालील दोन्ही न्यायालयाने अप्रकट विधान केलेले आहे. चौकशी न्यायालयाने त्या जमीनींना वतन जमीनी धरून खालील निरीक्षणे नोंदविली आहेत:-

“ अनूक्रमांक 3, 4 व 6 या जप्ती सनदी जमीनी आहेत. त्यांचा स्थायी भाव सनदी जमीनी म्हणून कायम आहे जरी तात्पुरत्या प्रशासनामुळे आणि पूर्ण मुल्यांकन आकारल्यामुळे देखील. सनदी जमीनींना वतन जमीनी वतन अॅक्ट नुसार धरण्यात आले आहे. “

चौकशी न्यायालयाने त्यांनी काढलेल्या निष्कर्शाला कूठलेही कायदेशीर नियमांचा किंवा उदाहरणांचा संदर्भ देउन पूर्ण देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसत नाही. कनिष्ठ अपील न्यायालयाने हा प्रश्न खालील शब्दात निकाली काढलेला आहे:-

“ चौकशी न्यायालयाने नोंदवलेल्या निरीक्षणांच्या पूर्णपणे पुरावा नसल्याबद्दलचे आमच्या समोर स्वीकारले आहे, तसेच सरकारच्या तातपुरत्या प्रशासनामुळे आणि पूर्ण मूल्यांकन आकारल्यामुळे त्यांचा स्थायी भाव लयास गेला. त्यामुळे जरी अधिकाराच्या नोंदी नूसार त्या जमीनीवर पूर्ण मूल्यांकन आकारल्याचे दिसते आणि त्या जमीनीवरील कृत्ये पार पाडण्याची आवश्यकता नाही, मात्र त्यांचे वर्णन जप्ती सनदी इनाम जमीन केले गेले आहे, म्हणजे त्यांचे वर्णन सनदी जमीनी होत्या परंतु सरकारने त्यांच्या संदर्भात पुन्हा काम सुरु केले आहे, तर हा निष्कर्ष अपरिहार्यपणे पुढे आला पाहिजे की, या जमीनी सनदी कार्याकाळात ताब्यात असलेल्या जमीनी राहीलेल्या नाहीत आणि त्या सामान्य अधीभोग अधीकारांमध्ये आहेत.”

अपीलकर्तांच्या वकीलांने ठामपणे असा यूक्तीवाद केला आहे की, उच्च न्यायालयाने असा निष्कर्ष काढण्यात चूक केली होती की, संबंधीत जमीनी सरकारने पूर्ण मूल्यांकन आकारल्यामुळे आणि त्या जमीनी बाबदचे कृत्य नाकारल्यामुळे वतनाच्या जमीनी राहीलेल्या नाही. हा यूक्तीवाद बॉबे हेरीडीटरी ऑफीसेस अॅक्ट (बॉबे अॅक्ट III) 1874 चा तरतूदींवर आधारित होता.

सबब, अधिकारांशिवाय आपल्याला कायद्यांच्या संबंधीत तरतूदींचे परिक्षण करावे लागेल, जेणे करून तो दृष्टीकोन उच्च न्यायालयाच्या निष्कर्षांना समर्थन देतात की नाही हे निर्धारित करता येईल. कलम 4 मध्ये, “वतन मालमत्ता “, “हेरीडीटरी ऑफीस “ आणि “ वतन “ यांची व्याख्या खालील प्रमाणे करण्यात आली आहे:-

“ ‘वतन मालमत्ता ‘ म्हणजे हेरीडीटरी ऑफीसचा संबंधित कर्तव्याच्या पुर्ततेसाठी, मोबदला घेण्यासाठी, अधीग्रहीत केलेली किंवा नियुक्त केलेली जंगम किंवा स्थावर संपत्ती होय. त्यात ठारावीक वेळी किंवा इतर प्रकारे, पैसा किंवा वस्तूच्या स्वरूपात, रुढीगत शूलक किंवा अनूलाभ आकारण्याचा अधिकार समाविष्ट आहे. यात सरकारने स्वेच्छेने दिलेल्या मूळ वतन मिळकती व्यतीरिक्त रोख देयकांचा समावेश आहे आणि त्यात वेळोवेळी बदल किंवा पैसे काढणे समाविष्ट आहे.

‘ हेरीडीटरी ऑफीस ‘ म्हणजे प्रसाशनाशी किंवा सरकारी महसूल संकलनाशी किंवा ग्राम पोलीसांशी किंवा सीमांच्या तडजोडीशी किंवा दिवाणी प्रसाशनाच्या इतर बाबींशी संबंधित कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी नियुक्त केलेले प्रत्येक ऑफीस होय.

या अभिव्यक्तीमध्ये अशा पदाचा समावेश आहे जिथे मूळतः त्याच्याशी संबंधित असलेल्या सेवांमध्ये मागणी थांबली आहे.

वतन-मालमत्ता, जर असेल तर, आणि आनुवंशिक पद आणि त्यांच्याशी संलग्न अधिकार आणि विशेषाधिकार मिळून हे वतन बनतात.

या व्याख्यांमधून हे स्पष्ट होते की वतन होण्यासाठी हे आनुवंशिक पद आणि वतन मालमत्ता असणे आवश्यक आहे, जी 'वतनदार' ला त्याच्या आदेशाशी संबंधित कर्तव्याच्या पूर्ततेसाठी मोबदल्याच्या स्वरूपात दिली जाते.परंतु अपीलकर्त्यातर्फे असा युक्तिवाद केला गेला आहे की सनदी इनामच्या जमिनी एकेकाळी वतनची मालमत्ता होत्या आणि एकदा इनामच्या जमिनीच्या स्वरूपाने मालमत्ता प्रभावित झाली की ते, तेच स्वरूप धारण करत राहतात, कारण सरकारला त्यांचे स्वरूप बदलण्यासाठी कोणत्याही कायद्याद्वारे अधिकृत केले गेले नाही. या व्यापक प्रस्तावाला थेट समर्थन देणारी कोणतीही पूर्वअट किंवा वैधानिक तरतुदी आमच्या निदर्शनास आणली गेली नाही.परंतु कलम 15 च्या तरतुदींकडे आमचे लक्ष वेधले गेले होते, ज्यामुळे जिल्हाधिकारी यांना सेवेचा बदल करण्यास आणि वतन धारकाला आणि त्याच्या वारसांना आणि उत्तराधिकाऱ्यांना अशा अटीवर ऋण सेवा बजावण्याचे त्यांचे दायित्व कायमस्वरूपी मुक्त करण्यास परवानगी मिळते. जर आम्ही कलम 15 वर आधारित युक्तिवाद योग्यरित्या स्पष्ट करू शकलो असतो, तर हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला गेला होता की प्रश्नातील

वतन जमिनीच्या संदर्भात ऋणसेवा हस्तांतरित केली गेली असावी, परंतु सेवेच्या हस्तांतरणानंतरही वतन राहिले आणि जमिनी वतन जमिनीचे स्वरूप कायम ठेवत राहिल्या. हा युक्तिवाद असे गृहीत धरतो की ऋण पूर्णपणे कायमस्वरूपी वितरीत केल्यावरही, जमिनीचे वतन स्वरूप कायम राहिले, असा प्रश्न विचारला जात आहे.

पुढे, कलम 15 (1)च्या तरतूदीनुसार "या कायद्याच्या तरतुदींशी सुसंगत असो वा नसो, अशा अटींवर, ज्यावर जिल्हाधिकारी आणि अशा धारकाने सहमती दर्शविली असेल" अशा बदलांचा विचार करतो. अशा प्रकारे, एकेकाळी वतनचा भाग असलेल्या जमिनीचा मालक आणि हस्तांतरणावेळी सरकार अटींवर सहमती होऊ शकते. मध्ये इतके प्रकार झाले की काही प्रकरणांमध्ये जमिनीचा वतन चा स्थायीभाव राखला जाऊ शकतो, तर इतरांमध्ये पक्षांमध्ये मान्य झालेल्या अटी स्वतः त्याचा स्थायीभाव बंद करण्याचा विचार करू शकतात. सध्याच्या प्रकरणात, नोंदींव्यतिरिक्त रेकॉर्ड ऑफ राइट्स' मध्ये म्हटले आहे की, कोणत्या अटींवर कायमस्वरूपी ऋणसेवा देण्यात आली होती आणि त्या जमिनीचे संपूर्ण मूल्यांकन करण्यात आले होते हे सूचित करण्यासाठी आमच्याकडे अन्य कोणताही पुरावा आणि इतर पुरावे नाहीत. खाली दिलेल्या न्यायालयांच्या निष्कर्षांवर हे स्पष्ट नाही की संबंधित जमिनी ताब्यात घेण्याशी संबंधित अशा कोणत्याही अटी होत्या ज्या मूळ वतन कार्यकाळ चालू ठेवण्याशी सुसंगत असू शकतात. अशा प्रकरणाची कल्पना करणे शक्य आहे जिथे मान्य झालेल्या अटींनुसार धारकांना नेहमीच्या

सेवेच्या नोकरगिरीसाठी माफ केले गेले असले तरी वतन कार्यकाळ चालू ठेवण्याची तरतूद आहे. दुसरीकडे, असे असू शकते की नोकरी दिल्यानंतरही जमिनीचे वतन स्वरूप कायम ठेवण्यासाठी पक्षांमध्ये कोणत्याही अटीवर सहमती झाली नव्हती.

खालच्या न्यायालयांच्या निष्कर्षानुसार आता वंशपरंपरागत पद नव्हते आणि त्यामुळे वतन मालमत्तेचा गैरवापर करून किंवा अन्यथा कोणताही नोकरी मोबदला देण्याचा प्रश्न उद्भवला नाही. दुसरीकडे, कायद्याच्या कलम 22 मधील तरतुदी स्पष्टपणे सूचित करतात की वतन अंशतः किंवा संपूर्णतः रद्द होऊ शकते किंवा जप्त केले जाऊ शकते किंवा अन्यथा सरकारद्वारे कायदेशीररित्या पुन्हा सुरू केले जाऊ शकते आणि अशा प्रकरणांमध्ये सरकारने नियुक्त केलेल्या अशा व्यक्तींच्या बाजूने नव्याने तयार केलेल्या वतनाला अशी जमीन जोडणे सरकारला कायदेशीर आहे. तसे असल्यास, वतन भूमीचे वतन स्वरूप नष्ट करण्याचा सरकारला अधिकार नाही, असा युक्तिवाद करणे शक्य आहे. अशा युक्तिवादामुळे कायदेशीर स्थितीकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष होते की, ज्या प्राधिकरणाला कार्यालय निर्माण करण्याचा आणि त्याचे मोबदला रोख किंवा कोणत्याही स्वरूपात देण्याचा अधिकार आहे, त्याला अनुदान रद्द करण्याचा अधिकार देखील आहे आणि अशा रद्दकरणाने कैफियत, जर एखाद्या जमिनीला अशा प्रकारे रद्द केलेल्या पदाला मोबदला देण्यासाठी नियुक्त केले गेले असेल कैफियत ती ज्या स्रोताकडून आली आहे त्या स्रोताकडे परत गेली पाहिजे; म्हणजे, रैयतवारी जमीन ही जमीन

महसूल मूल्यांकनाच्या अधीन आहे. सध्याच्या प्रकरणात हेच घडल्याचे दिसते. जप्ती सनदी इनाम जमीन म्हणून या जमिनीचे वर्णन करण्याचा अर्थ असा आहे की, जी जमीन एकेकाळी सनदच्या आधारावर इनाम अनुदानाचा विषय होती, ती सरकारने पुन्हा सुरू केली आहे किंवा जप्त केली आहे आणि धारक आणि इतरांच्या ताब्यात राहिलेली जमीन रैयतवारी मालकी म्हणून ठेवली आहे. खालील न्यायालयांनी निदर्शनास आणून दिल्याप्रमाणे, अनुदानाचे मूळ स्वरूप किंवा अनुदान कसे आणि केव्हा पुन्हा सुरू करण्यात आले आणि त्यामुळे जमीन सामान्य अधिभोग अधिकारांच्या अधीन झाली याचा कोणताही पुरावा नाही. परंतु ते या आधारावर पुढे गेले आहेत की हा सनदचा वतनचा विषय होता जो नंतर सरकारने पुन्हा सुरू केला आहे कारण सेवा आता आवश्यकता नव्हती आणि अनुदानाची आवश्यकता आता नव्हती. पुन्हा सुरू करण्यामात्र कायदेशीर परिणामांबाबतच त्यांमध्ये मतभेद आहेत.

सध्याच्या खटल्यात त्या न्यायालयाने निर्णय दिल्यानंतर, रमिज्याबी मुक्तुम साहेब वि. गुडुसाहब (1) या खटल्यातील निर्णयासाठी बॉम्बे उच्च न्यायालयात असाच प्रश्न उपस्थित झाला. त्या प्रकरणात जी मालमत्ता मूळतः वतन होती ती तिच्या धारकाकडे कायम ठेवण्यात आली होती, परंतु कोणतीही सेवा देण्याचे बंधन न ठेवता आणि जमिनीच्या संदर्भात मूल्यांकनाच्या पूर्ण शुल्कासह परकीयकरण इत्यादींशी संबंधित विशेष घटनांसह अशी जमीन वतन

जमीनच राहिली का, किंवा ती सामान्य अधिभोग मालकी होती का, असा प्रश्न उपस्थित झाला.सुरुवातीला याचिकेवर सुनावणी करणाऱ्या त्या न्यायालयाच्या एकल न्यायाधीशाने असा निष्कर्ष काढला की ही जमीन वतनाचीच राहिली.लेटर्स पेटंट अपीलवर, विभागीय खंडपीठाने संबंधित नियम आणि उदाहरणांची अतिशय विस्तृत तपासणी केल्यानंतर उलट निष्कर्ष काढला आणि असे म्हटले की जमिनीचे स्वरूप वतन म्हणून राहिले नाही आणि ती त्या राज्यातील जमिनीच्या मुदतीच्या सामान्य कायद्याच्या अधीन आहे.त्या प्रकरणात लेटर्स पेटंट खंडपीठाने घेतलेल्या निष्कर्षांशी आम्ही सहमत आहोत, ज्याची तथ्ये सध्याच्या प्रकरणासारखीच होती. त्यामुळे, अपीलकर्त्यातर्फे मांडण्यात आलेल्या युक्तिवादाच्या बाजूने कोणताही अधिकार किंवा तत्त्व नाही, असे गृहीत धरले पाहिजे.

त्यानुसार खर्चासह याचिका फेटाळली जाते.

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या / तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहिल आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन

वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि
अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

X-X-X